

UOT: 398

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.1.1015>.

FOLKLORDA BƏZİ PREDMETLƏRİN SİMVOLİKASI

Nizami ADIŞİRİNOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu, Dədə Qorqud şöbəsinin böyük elmi işçisi

drnizami1983@gmail.com

ORCID: 0009-0003-0865-2855

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
<p>Məqalənin tarixi Göndərildi: 2024-05-14 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2024-06-07 Qəbul edildi: 2024-06-11 Onlayn mövcuddur</p> <p>Acar sözlər: <i>simvol, folklor, üzük, düymə, qılınc</i></p>	<p><i>Şifahi xalq yaradıcılığının müxtəlif janrları poetik ifadə tərzindən hər zaman orijinallığı, özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkir. Bu orijinallıq xalq yaradıcılıq prosesində müxtəlif əşyalara, predmetlərə münasibətində, yaşamasında daha çox özünü göstərir. Bu predmetlər xalqın məişəti, davranışı, geyim tərzini ilə bağlı olub, eyni zamanda arxaik-mifik düşüncə tərzini də özündə əks etdirir. Məsələn, daha çox köçəri həyat tərzini keçirən və ovculuqla məşğul olan türk xalqlarının şifahi yaddaşında və şifahi yaradıcılığında, əlbəttə ki, at, ox, yay, qılınc, çadır kimi predmetlər əsas idi. Bunlar, eyni zamanda həm də metaforik düşüncə tərzinin müqayisə predmetləri kimi də çıxış edir. Yəni xalq, şifahi yaddaşında müəyyən hadisəni, əşyanı özü üçün ən doğma, vacib hesab etdiyi predmetlə müqayisə edir. Bu mənada, şifahi yaradıcılıq məhsulu olan folklor mətnlərində qəhrəmanların məişəti, davranışı, geyimi ilə bağlı işlənən hər bədii detal da özlüyündə simvolik mənaya malik olur. Bu predmetlərə nümunə kimi üzük, qılınc, kəmər, sırğa, balta, güzgü, bıçaq, qayçı, düymə, köynək və s. göstərmək olar.</i></p>

SYMBOLISM OF SOME OBJECTS IN FOLKLORE

ABSTRACT

Various genres of oral folk creativity always attract attention for their originality and uniqueness in terms of poetic expression. This originality manifests itself more in the people's attitude and approach to various objects and objects in the creative process. These objects are related to people's daily life, behavior, clothing style, and at the same time, they also reflect the archaic-mythical way of thinking. For example, objects such as horses, arrows, bows, swords, and tents were essential in the oral memory and verbal creativity of the Turkic peoples, who led a more nomadic lifestyle and engaged in hunting. At the same time, they act as objects of comparison of the metaphorical way of thinking. In other words, the people compares a certain event or object in their verbal memory with the object they consider the most native and important to them. In this sense, in the folklore texts, which are the product of oral creativity, every artistic detail related to the life, behavior, and clothing of the heroes has a symbolic meaning in itself. Examples of these items are rings, swords, belts, earrings, axes, mirrors, knives, scissors, buttons, shirts, etc. can be shown.

Key words: symbol, folklore, ring, button, sword

СИМВОЛИКА НЕКОТОРЫХ ПРЕДМЕТОВ В ФОЛЬКЛОРЕ

РЕЗЮМЕ

Различные жанры устного народного творчества всегда привлекают внимание своим своеобразием и своеобразием в плане поэтической выразительности. Эта оригинальность проявляется больше в отношении и подходе людей к различным предметам и объектам творческого процесса. Эти предметы связаны с повседневной жизнью, поведением, стилем одежды людей и в то же время отражают и архаико-мифический образ

мышления. Например, такие предметы, как лошади, стрелы, луки, мечи, палатки, имели важное значение в устной памяти и речевом творчестве тюркских народов, которые вели более кочевой образ жизни и занимались охотой. В то же время они выступают объектами сравнения метафорического образа мышления. Другими словами, люди сравнивают определенное событие или предмет в своей речевой памяти с тем предметом, который они считают наиболее родным и важным для себя. В этом смысле в фольклорных текстах, являющихся продуктом устного творчества, каждая художественная деталь, связанная с жизнью, поведением, одеждой героев, сама по себе имеет символическое значение. Примерами таких предметов являются кольца, мечи, пояса, серьги, топоры, зеркала, ножи, ножницы, пуговицы, рубашки и т. д. можно показать.

Ключевые слова: символ, фольклор, кольцо, пуговица, меч.

Məsələnin qoyuluşu: Şifahi xalq yaradıcılığının müxtəlif janrları poetik ifadə tərzini baxımdan hər zaman orijinallığı, özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkir. Bu orijinallıq xalqın yaradıcılıq prosesində müxtəlif əşyalara, predmetlərə münasibətində, yanaşmasında daha çox özünü göstərir. Bu predmetlər xalqın məişəti, davranışı, geyim tərzini ilə bağlı olub, eyni zamanda arxaik-mifik düşüncə tərzini də özündə əks etdirir. Məsələn, daha çox köçəri həyat tərzini keçirən və ovçuluqla məşğul olan türk xalqlarının şifahi yaddaşında və şifahi yaradıcılığında, əlbəttə ki, at, ox, yay, qılınc, çadır kimi predmetlər əsas idi. Bunlar, eyni zamanda həm də metaforik düşüncə tərzinin müqayisə predmetləri kimi də çıxış edir. Yəni xalq, şifahi yaddaşında müəyyən hadisəni, əşyanı özü üçün ən doğma, vacib hesab etdiyi predmetlə müqayisə edir. Bu mənada, şifahi yaradıcılıq məhsulu olan folklor mətnlərində qəhrəmanların məişəti, davranışı, geyimi ilə bağlı işlənən hər bədi detail da özlüyündə simvolik mənaya malik olur. Bu predmetlərə nümunə kimi üzük, qılınc, kəmə, sırğa, balta, güzgü, bıçaq, qayçı, düymə, köynək və s. göstərmək olar.

İşin məqsədi: Folklor mətnlərində işlənən əşyaların, predmetlərin ifadə etdikləri müxtəlif mənalara diqqət çəkmək və mətnə bu detalların işlənməsinin vacibliyi məsələsinə toxunmaqdır.

Tədqiqat obyektini: Məqalədə tədqiqat obyektini kimi Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarına aid mətnlərdən istifadə olunmuşdur.

Əsas hissə:

Üzük nağıllarda fetişist təfəkkürün məhsulu kimi diqqəti cəlb edir (11, 178). Bu təfəkkürə əsasən əşyalar özündə müəyyən ruhu saxlamaqla, eyni zamanda həm də qeyri-adi güc və qüvvənin hərəkətə gətirilməsinə kömək edir. Bundan əlavə mətnlərdə üzük xalqın bu gün də yaşayan nişanlanma, əhd-peyman bağlama kimi adətlərini simvolizə edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" da pərinin Təpəgözün barmağına taxdığı üzük qeyri-adi gücün mifik təcəssümüdürsə, Beyrəyin Banıçıqəyin barmağına taxdığı üzük əhd-peyman bağlama mərasimini əks etdirir. Bu ritualın izlərinə nağıllarımızda da ("Şəms və Qəmər" (2, 10), "Ölü Məhəmməd" (1,185)) kifayət qədər rast gələ bilərik. Folklor mətnlərdə üzük tənınmanı da bildirə bilər. On altı il sonra Beyrək ozan qiyafəsində öz toyuna gəlir. Beyrəklə Banıçıqək arasında olan dialoqda üzük identifik əlamət kimi çıxış edir. Məhz üzüyün "nişanlarını" dedikdən sonra Banıçıqək Beyrəyi tanıyır. "Kitabi-Dədə Qorqud" da üzük tamamilə başqa bir ritual-mərasimin əsas atributu qismində də çıxış edir. Əsirlikdən yurduna qayıdan Beyrək Banıçıqəyin toyuna gəlib çıxır. Görür ki, Oğuz bəyləri hamısı toplanıb və ox atma mərasimi keçirirlər. Oğuz bəyləri hamısı kürəkənin üzüyünü nişan alıb atırlar. Beyrək də həmin mərasimə qoşulur və öz Yalançı oğlu Yalınçıqın yayını dartıb qırır, kürəkənin üzüyünü öz oxu ilə vurub paralayır (10, 219). Paralanmış üzük isə, təbii ki, tamamlan-

mamış toy mərasimini simvolizə edir. Yayın qırılması sahibinin də taleyinin uğursuzluğu demək idi. Buna görə də Yalançı oğlu Yalancıq istəyinə çata bilmir. Burada diqqətə çatdırmaq istədiyimiz maraqlı məqam isə toyda kürəkənin üzüyünün nişan qoyularaq keçirilən oxatma mərasimi ilə bağlıdır. Bu qədim oğuz adəti, güman ki, sonralar unudularaq tamam yaddan çıxmışdır. Folklorşünas V.Propp üzük, saç kimi əşyaları ruh çağıran predmetlər adlandırır (14, 177).

Qılınc qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəmanın ən yaxın köməkçisi, onun igidliyinin və yenilməzliyinin ən vacib atributu kimi çıxış edir. Hətta xalq bəzən öz qəhrəmanını yenilməz etmək üçün ona qeyri-adi gücə malik qılınc da bəxş edir. “Koroğlu” dastanında Koroğlunun misri qılıncı ildırım parçasından idi. Bu, Koroğlu üçün əlavə məğlubedilməz güc qaynağını simvolizə edirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da qılınc daha çox “qara polad üz qılıc” təşbehi ilə ifadə olunur və gücün, qüvvətin rəmzi kimi çıxış edir. Hətta abidənin Vatikan nüsxəsində Beyrək üçün gətirilən qiymətli və qeyri-adi hədiyyələr arasında qılınc da olur (8, 103). Lakin qılınc bəzən tamamilə fərqli arxaik-ritualın icrasında da vacib detal kimi iştirak edir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” da “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda Səgrək toy gecəsi nişanlısı ilə arasına qılınc qoyur. Boyun məzmunundan da göründüyü kimi, araya qoyulan qılıncsansa ritualın icrasına qoyulan qadağa kimi qəbul olunur. Bu andiçmə və andın pozulması qadağası ilə bağlıdır. Səgrək nişanlısı ilə arasına qılınc qoymaqla toy ritualının tamamlanmasına mane olur. Orta-ya qoyulan qılınc həm də qəhrəmanlıqların qovuşmasına çəkilən sədd kimi də anlaşıla bilər. Oğuzların məşhur andında da işlənir ki, “*qılıncıma doğranım, oxuma sancılım...*”. İnsanın başqa qılıncı yox, məhz öz qılıncı ilə doğranması, öz oxu ilə vurulması igid üçün, əlbəttə, faciəli tale idi. Bu mənada, toy gecəsi araya qoyulan qılınc toy mərasiminin yarımçıq qalmasına səbəb olursa, başqa bir ritual mərasimin – and mərasiminin icrasını təmin edən detal kimi simvolizə edilə bilər. Bəzən qılınc həm də günahın bağışlanmasını təmin edən detal kimi çıxış edir. Yenə “Kitabi-dədə Qorqud” da Bayrəyin yalandan ölüm xəbərini gətirib Banıçıçəklə evlənmək istəyən Yalançı oğlu Yalancıq canının bağışlanması üçün Beyrəyin qılıncının altından keçir. “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Basat Təpəgözün başını mağaradakı sehrlı qılıncı ilə kəsir. Deməli, bütün bu sadaladığımız süjetlərdə qılınc sakral atribut kimi çıxış edir.

“Abbas və Gülgəz” dastanında şah aşiq Abbası sınamaq qərarına gəlir. Sarı Xoca bir evə əlvən fərşlərin altından zəhərli almaz qılıncı düzür ki, Aşiq Abbas keçəndə parçalanıb ölsün. Lakin Abbas bu hiylənin də üstünü açır və evin qapısının ağzında dayanıb belə bir şeir deyir:

*Əttar dükənində bir molla gördüm.
Tutubdu dəstində varağımı gör!
Aldı cavabımdan, cavab anladı,
Döndərdi, mənanın var, ağıyı gör! (5, 185)*

Abbas sözünü qurtaran kimi almas qılıncının hamısı yastısına yerə düşür.

Qırmızı kəmərin və qayçının da xalqımızın arxaik təfəkküründə xüsusi simvolik mənası vardır. Folklor mətnlərində kəmərlər də qeyri-adi varlıqların gücü ilə əlaqələndirilir. Arxaik düşüncədə kəmərlər zülmətdə işığa sahib olmaq arzusunun simvolizə edir. Məhz buna görə də təzə gəlin köçən qızın belinə qırmızı kəmərlə bağlanması və ya qırmızı lent dolanması və bunun icrası əsnasında oğlan evinin nümayəndəsinin bunu xüsusi ritualla icra etməsi – xeyir-dua söyləməsi də yeni statusda qıza arzulanan uğuru, səadəti, işığı simvolizə edir. Yeni statusa keçmə mərhələsində inisiyasiya prosesi keçirən qızın belinə 7 dəfə qırmızı lenti doladıqdan sonra belinə bağlanması da həmin sakrallığın numeral göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu gün dilimizdə işlənən “bel bağlamaq” ifadəsi də “güvənmək, etibar etmək” mənasındadır. Qırmızı

kəmərlə təzə gəlinin belini bağlamaq da nəslin, soyun davamını, artımını ona etibar eləmək mənasından qaynaqlanır. Cənubi Azərbaycandan toplanan məhəbbət dastanlarında da ən çox təsadüf olunan simvolik predmetlər arasında balta və qayçıyı göstərə bilərik.

Bıçaq da şifahi xalq yaradıcılığında, folklor mətnlərində sakral, mistik mənası olan predmetlər sırasında qeyd oluna bilər. Belə ki, yuxuda tez-tez qorxan insanın yastığının altına gizlicə bıçaq qoyulması da həmin sakral inancın simvolik ifadəsi olmalıdır. Bir xalq bayatısında bıçaq sevgilisi üçün darıxan aşıqın həsrətinin ağırlığını simvolizə edir:

*Qarpızı bıçaqlaram.
Dörd yana saçaqlaram.
Yar yadıma düşəndə,
Yastığı qucaqlaram.*

Xalq yaradıcılığında **güzgü** də predmet kimi iki dünya arasındakı sakral keçidi simvolizə edir. Güzgü xalqın məişətində daha çox qadın gözəlliyinin tərənnümü ilə bağlı işlənən detal kimi çıxış edir. Eyni zamanda mifoloji düşüncədə o dünyaya – ruhlar aləminə keçidi simvolizə edən sakral əşyadır. Vəfat edən insanın üzərinə güzgü qoyulması, evdə olan güzgülərin parça ilə örtülməsi, körpə uşağın güzgüyə baxdırılmaması kimi inanclar da sakral məkan kimi güzgüdə şər ruhların olmasına inamın göstəricisidir.

Məhəbbət dastanlarında qadının **saçları** da gözəlliyinin tərənnüm vasitəsi kimi çıxış etməklə yanaşı, həm də simvolik olaraq sazı əvəzləyir. Yuxarıda saçın ruhlar aləmi ilə bağlılığı haqqında qeyd etdik. Dastanların qadın qəhrəmanları çox zaman saçlarından üç tel ayıraraq saz əvəzinə sinəsinə basır. Yəni qadın saçını arxaik-ritual düşüncədə sazı simvollaşdırır: “Pəri nələc qalıb on iki hörük saçlarından bir tel ayıraraq, sinəsiz elədi, görək Əsməri nə cür geri qaytardı” (5, 154), “Pəri on iki hörük pərişan saçından bir tel ayıraraq sinəsinin arasına basdı, incə barmaqlarını təzənə eləyib görək nə dedi” (5, 188). Hətta “Abbas və Gülgəz” dastanında sazın canlı obrazı da yaradılır (5, 132).

“Leyli və Məcnun” dastanında Leyli də eyni cür edir: “Anası belə deyəndə Leyli qızardı. Sonra siyah saçlarından üç tel ayıraraq sinəsinə basdı, aldı görək anasına nə cavab verdi” (5, 199). Eyni dastanda Qeysin anası Reyhan xanım da oğlunu pərişan görəndə “durub gəlir oğlunun yanına, gərdəninə tökülmüş qulac saçını alıb sinəsiz elədi, görək Qeysə nə dedi” (5, 202). Eyni simvolik keçidə “Valeh və Zərnigar” dastanında da rast gəlirik: “Zərnigar yasəmən zülflərindən üç tel ayıraraq sinəsiz elədi, basdı bağrına. Mirvari barmaqlarını da təzənə eləyib yasəmən tellərə çəkdi, dedi” (5, 293). Qopuzun-sazın da türk etno-mədəni sistemində qeyri-adi gücə sahib müqəddəs nəsnə olduğu məlumdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” da işlənən “Dədəm Qorqud qopuzu hörmətinə vurmadım” ifadəsi də bunun bariz nümunəsidir. Əgər qopuz, saz müqəddəs hesab edilirdisə, deməli, onun transformasiya olunduğu obraz – saç (tel) də eyni sakral funksiyaya malik olmalı idi.

Sırğa da folklor mətnlərində daha çox qadın gözəlliyinin tərənnümündə istifadə olunan aksesuar olsa da, bəzən mistik mənalara da ifadə edir. “Əsli və Kərəm” dastanında Kərəm Əslinin gözəlliyini vəsf edərkən belə deyir:

*Ataladı, analadı
Ördəklidi, sonaladı.
Qulaqları tanaladı
Ləl qırmızı geyinibdi (5, 119).*

“Abbas və Gülgəz” dastanında Becan Abbasın haqq aşığı olmasını sınayan zaman ona müxtəlif hiylələr – sınaqlar qurur. Abbas bütün sınaqlardan üzüağ çıxır. Pəri xanım da yuxarıdan baxıb bu işə sevinir. Başını bulayıb gülmək istəyəndə qulağındakı sırğanın səsi otağa düşür. Abbas sırğanın səsinə eşidib aşağıdakı şeiri deyir:

*Mənim yarım qaş oynadar, baş bular.
Göz süzdürər, dil tərpadər, baş bular
Qıbləğahım başım üstədən baş bular.
Tez azdı, sırğanın var ağımı gör! (5, 185).*

Bunun doğruluğunu yoxlamaq üçün Şah Abbas Pəri xanımın yanına adam göndərir və əmin olur ki, sırğalar həqiqətən səs edib. Göründüyü kimi, qadının qulağında aksesuar kimi asılan sırğa səs çıxararaq haqq aşığına kömək edən bədii detala çevrilir.

Papaq folklor mətnlərində daha çox sehrlı, köməkçi predmet qismində çıxış edir. Geyim aksesuarı olan papaq fərqli etno-mədəni sistemlərdə xüsusi məna kəsb etmişdir. Şamanlar baş geyiminə və onun quruluşuna xüsusi önəm verirdilər. Qızılbaşlar on iki imam eşqinə başlarına on iki zolaqlı papaq qoyurdular. Xalqımızın düşüncəsində də papaq kişi üçün ən mühüm simvollarından biri hesab olunur. Professor Təhsin Mütəllibov Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığı ilə bağlı belə bir fikir səsləndirir ki, “Haqqverdiyev əsas etibarilə baş geyiminə diqqət yetirir. Bu detal çox vaxt surətin ictimai vəziyyəti və fərdi xarakteri haqqında təsəvvürü tamamlamağa xidmət edir” (13, 223).

Köynək də ilk anlamda sadəcə üst geyimi kimi xarakterizə olunsada, özündə bir çox fərqli, sirlı mənalara da ehtiva edir. Bu əşyadan həm yazılı ədəbiyyat nümunələrində, həm də şifahi yaradıcılıq materiallarında bədii detal kimi istifadə olunur. “Yusif və Züleyxa” əsərində atası Yaqub peyğəmbər oğlu Yusifə köynək göndərir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Banıçıçək nişanlısı Beyrəyə qırmızı qaftan (köynək) göndərir. Daha sonra Yalançı oğlu Yalancıq da Beyrəyin köynəyini qana bulayaraq Oğuz bəylərini Beyrəyin öldüyünə inandırır. Əgər Banıçıçəyin göndərdiyi köynək toy müjdəsi verirsə, Yalançı oğlu Yalancıqın gətirdiyi köynək ölümü – qara xəbəri simvolizə edir. Əsirlikdən qayıdan Beyrəyə bacıları onun qaftanını (köynəyini) verirlər və Beyrək bu köynəkdə tanınacağını anlayıb onu geyinmir. Deməli, köynək həm də identifik nişan kimi simvolizə oluna bilər. Öz köynəyində tanınacağını anlayan Beyrək boynuna dəvə çuvalı keçirir. Təsadüfi deyil ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da düşmənlər də “köynəyinin arxası yırtıqlı” təyini ilə təsvir edilir. Eposun sonuncu boyunda Bamsı Beyrəyin dilindən verilən aşağıdakı misralarda *qaftan (köynək) – kəfənlə* qarşılaşdırılır, müqayisə edilir:

*Qazanın yaxşı qaftanların çox geymişəm
Bilməzsəm, kəfənim olsun (10, 166).*

Köynək həm də doğmalığa rəmzi kimi verilə bilər. “Koroğlu” dastanında Eyvazı oğulluğa götürən Nigar xanım onu köynəyinin yaxasından keçirir və doğmalaşdırır.

Köynək xalq bayatılarında da tez-tez rastlanan predmetlərdəndir. Xoynat üzərində qurulan İraq-türkman xalq mahnısında belə deyilir:

*Kətan köynək dizdən yar
Həyəm aldım üzdən yar.
Uyma ellər sözüənə,
Ayaq kəsmə bizdən, yar!*

*Kətan köynək, bədən dar
Məni qoyub gedən yar.
Əvvəl belə deyildin,
Səni bir öyrədən var (6, 143).*

Xalq yaradıcılığında işlənən belə detallardan biri də **düymədir**. Düymə geyim aksesuarı kimi müasir dövrümüzə də həm kişi, həm də qadın geyimlərinin vacib detallarındandır. Diqqətimizi çəkən maraqlı məqam budur ki, papaq daha çox kişi qəhrəmanların geyimi ilə bağlı işlənirsə, şifahi və yazılı mətnlərdə düymə daha çox qadın geyim aksesuarı kimi işlənir.

Düymənin də həm şifahi yaradıcılıqda, həm də yazılı ədəbiyyatda maraqlı poetik ifadə şəkilləri ilə rastlaşırıq. "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy" da Qazan xanın məclisində olan kafir qızlarının tərənnümü zamanı düymə detallı diqqət çəkir: "Doquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına örülü, **köksi qızıl düyməli**, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları niğarlı məhbub kafir qızları" (10, 37).

"Abbas və Gülgəz" dastanının sonunda şair Vəlinin dilindən verilən duvaqqapmada da gözəlin zahiri görkəminin tərənnümü zamanı düymə detallı təsvir edilir:

*...Yoldaşı ilqarlı gəlin.
Ağ sinəsi qarlı gəlin.
Yenə ucu düymələnib
Əttar sədri parlı gəlin (5, 193).*

"Nəcəf və Pərzad" dastanının sonunda aşiq Nəcəfin dilindən deyilən duvaqqapmada da aşiq gözəlin zahiri gözəlliyini və geyimini tərənnüm edərkən yenə "**gümüş düymə**" detallından istifadə edir:

*Asta yeri, bir ərzim var,
Adı Gilə, ağrın alım!
Gümüş əzdir, düymə düzdür,
İncə belə, ağrın alım! (5, 267).*

Düymə sakral atribut kimi "Əsli və Kərəm" dastanında da işlənir. Hələb paşasının təkidi ilə Qara keşiş Əslini Kərəmə verməyə məcbur olur. Paşanın əmri ilə qırx gün, qırx gecə toy, şadlıq olur. Əslini Kərəmə verirlər. Keşiş çox hiyləgər və cadugər idi. Tez qıza qırmızı xaradan don hazırladır. Döşünə tilsimbənd düymələr tikdirir. Üçüncü gün Əslinin yanına gəlib donu öz əli ilə ona geyindirir və deyir ki, bu düymələri özün açma, qoy düymələri Kərəm açsın. Kərəm gəlin otağına girib görür ki, Əsli xan alxaraya (qırmızıya) bürünüb, özünə də yetmiş yeddi qələm ilə bəzək vurub. Əsli Kərəmə deyir ki, "atam babal salıb ki, donumun düymələrini sən açasan" (5, 119). Kərəm nə qədər çalışsa da, düymələri aç bilmir. Kərəm başlayır oxumağa

*Aman fələk, dad eylərəm əlinnən,
Açılsın Əslidən düymə, mən öldüm.
Əsli xan ağlayar, Kərəm alışar
Açılsın Əslidən düymə, mən öldüm (5, 120).*

Kərəm oxuyanda Əslinin yaxasındakı düymələrdən biri açılır. Daha sonra Kərəm yenə oxuyub Allahı, peyğəmbəri, imamı köməyə çağırır. Əslinin yaxasındakı düymənin o biri də açılır, lakin yuxarıdakı düymə yenidən bağlanır. Tilsim pozulmur. Kərəm ağlaya-ağlaya təkrar oxuyur:

*Atan keşiş, kilsələrdən kəndi var.
Hiyləgərdir, dilmək olmur, fəndi var.
Bir düymənin həştad səkkiz bəndi var
Açılsın Əslidən düymə, mən öldüm (5, 120).*

Kərəm sözünü qurtaranda düymələr sona qədər açılır. Sonuncu düymə açılanda digər düymələr təkrar bağlanır. Kərəm yenidən oxuyaraq düymə kəsən zərgəri lənətləyir:

*Düymə kəsən zərgər, əlin qurusun
Açılsın Əslidən düymə, mən öldüm (5, 121).*

Düymələr yenə bir düymə qalanacan açılır. Kərəm bir bənd də oxuyanda təkrar bütün düymələr bağlanır. Bir neçə dəfə düymələr sonuncu düyməyə qədər açılıb-bağlanır. Sonuncu düymə açılanda bir od çıxıb Kərəmin sinəsinə düşür. Kərəm yanmağa başlayır və alovunu söndürmək mümkün olmur. Kərəm tamam yanıb külə dönür. Göründüyü kimi paltarda detal kimi daha çox qadın gözəlliyinin tərənnümündə istifadə edilən düymə dastan mətnində şərin təmsilçisi olan Qara keşişin çirkin niyyətinin simvolik ifadəsi kimi çıxış edir.

Molla Cümənin düzüb-qoşduğu “Baxış bəy və Leyla xanım” dastanında da düymə oxşar mənanı ifadə edən detal qismində çıxış edir. Baxış bəy də Leylanı axtara-axtara bir naməlum şəhərə gəlir. Şəhərin kənarında rast gəldiyi bir qarından onu qonaq saxlamasını xahiş edir. Baxış qarıya “qarı nənə” deyəndə bu söz qarının xoşuna gəlmir. Qarı Baxışa deyir ki, “paltarımı dəyişsəm, 17 yaşlı qıza oxşayaram”. Qarı Baxışı evinə gətirir. Özü yan otağa keçib paltarını dəyişib *qoşa düyməli* təzə paltarını geyinir və Baxışın yanına gəlir. Qollarını Baxışın qoynuna salıb üzündən-gözündən öpür, nazlanıb işvələyir. Baxış qarıya bərk acıqlanır. Qarı Baxışa belə deyir:

*Mən sənə Leyla yarınam.
Getmə, oğlan, getmə, dayan.
Bəslənmiş qoşa narınam,
Getmə, oğlan, getmə, dayan (12, 573).*

Daha sonra qarı Baxışdan onun paltarını qucaqlamasını istəyir:

*Amandı, quc qumaşımı.
Getmə, oğlan, getmə, dayan.*

Göründüyü kimi, qarının geyindiği təzə paltarda təsvir olunan yeganə detal *qoşa düyməsidir*. Qarının paltarının rəngi verilməsə də, *qoşa düyməli* olması xüsusilə vurğulanır. Qarı Baxışdan dönə-dönə onu qucaqlamasını istəyir. Ehtimal ki, qarının geyindiği paltarın da *qoşa düymələri* sehrli idi – tilsimli idi. Əgər belə olmasaydı, qarı paltarını geyəndən sonra Baxışa özünü Leyla kimi təqdim edib “mən sənə Leyla yarınam” deməzdi və ya “əlli qıza dəyər nazım”, – deyib nazlanmazdı. Süjeti “Əsli və Kərəm” dastanına bənzəyən “Baxış bəy və Leyla xanım” dastanı nikbin sonluqla tamamlanır.

Düymə təkcə aksesuar kimi yox, mifoloji düşüncədə həm də qadın bədəninin gözəlliyinin, cazibəsinin qoruyucusu kimi də simvollaşır.

Düymə bədii detal kimi folklorun digər janrlarında da müəyyən funksiya daşıyır. Buna nümunə kimi xalq oyunları içərisində “Düymə-düymə” oyununu, uşaq sanamaları arasında “*İynə-iyənə, ucu düymə*” misraları ilə başlayan sanamanı göstərə bilərik.

“Düymə-düymə” oyununda bir neçə nəfər iştirak edir. Əvvəlcə düyməni gizlədəcək adam seçilir. Ona görə də bir nəfər iştirakçıları sıra ilə yığıb sayır:

- A pişiy, kimin pişiyisən?
- Molla Əhmədin pişiyiyəm.
- Molla Əhmədin nəyi var?
- Bir oğlu, bir qızı var.
- Çaqqır-çuqqur çayı var.
- Göy muncuxlu iti var.
- Əlli batman yağı var.
- Onca arşın biği var.
- Əvində bir xanım var
- Oturub kilim toxuyur.
- Onnan kiçiy qardaşı
- Allahın kəlamın oxur (7, 402-403).

Son misra kimdə bitərsə, həmin adam əlindəki düyməni papaqların, ya da yaylıqların altında gizlədir. Kim düymənin yerini düzgün tapsa o bir xal qazanır. Əgər səhv desə, təkrar bir də düyməni axtarır.

Uşaq sanamaları içində yayğın olan “İynə-iyənə, ucu düymə” sanamasında da düymə aksesuar kimi deyil, arxaik düşüncənin simvolik relikti kimi qiymətləndirilməlidir:

*İynə-iyənə
Ucu düymə.
Şam ağacı
Şatır keçisi
Qoz ağacı
Qotur keçisi (4, 428).*

Bundan əlavə folklorun geniş yayılmış bayatı janrında da bədii detal kimi düymədən istifadəni görə bilərik. Düymə aksesuar kimi daha çox qadın gözəlliyi ilə bağlı işlənsə də, bəzi bayatılarda düymə kişiyyə aid aksesuar kimi işlənir:

*Oğlan, adın Əlidi
Qolların düyməlidir.
Çox gəzib, çox dolanma,
Qızlar deyər, dəlidir (3, 22).*

Həmin bayatının başqa bir variantı da aşağıdakı kimidir:

*Oğlan adın Əlidi.
Qolları düyməlidir.
Qurban olum qardaşa
Səfərə getməlidir (3, 100).*

Düymə bəzən ölüm, ayrılıq məfhumunun metaforik bənzətməsi kimi çıxış edir:

*Baləkən böyük kənddi.
Düyməsi qızıl bənddi.
Ölüm Allah əmriddi,
Ayrılıq yaman dərdədi (3, 24).*

Başqa bir xalq bayatısında düymə ağ rənglə yanaşı işlənir:

*Məsinə, can məsinə.
Ağ qolun düyməsinə.
Bu canım qurban olsun,
Balamın kirvəsinə (3, 193).*

Və ya düymə sevgilinin köynəyindəki bəzək aksesuarı kimi metaforik təsvir detallı qismində çıxış edir:

*Yar köynəyi bizdədi,
Düymələri düzdədi.
Getdim yarı görməyə,
Dedilər Tabrizdədi (3, 195).*

Bəzən düymə qızların yaxasında sadəcə aksesuar kimi təsvir olunur. Lakin arxaik düşüncədə düymə, əslində, qızlar üçün təmizliyin, bakirəliyin qorunmasını təmin edən mistik, simvolik detaldır. Maraqlıdır ki, bədii mətnlərdə qadın bədəninin gözəlliyinin tərənnümü zamanı ən çox müraciət olunan və haqqında ən çox şeirlər yazılan, müqayisələr, bənzətmələr edilən detal düymədir. Çünki yaxada olan düymə arxaik-ritual qatda həm də qadın bədəninin gözəlliyinin, cazibəsinin simvoludur. Xalq bayatısında deyildiyi kimi:

*Ağacdakı xurmalar.
Qız, yaxanda düymələr.
Qız, üstündə qan olar.
Qaş-gözün az sürmələ (3, 202).*

Bayatı üstündə oxunan aşağıdakı toy nəğməsində də düymə yarına qovuşmağa can atan oğlanın arzusunun simvolik ifadəsinə çevrilir:

*Yeri-yeri, gəlirəm.
Ağam, xan otağında.
Qolumu düyməlirəm,
Ağam xan otağında.
Aç qoynunu, mən girim.
Əsgərlikdən gəlirəm*

Düymə metaforik simvol kimi dünya ədəbiyyatında da işlənir. Hans Kristian Andersonun “Düyməcik” nağılı buna misal ola bilər (9, 160).

Nəticə: Nəticə olaraq deyə bilərik ki, xalq yaradıcılığında işlənən hər bir detalözündə aid olduğu sosial-mədəni sistemin bir izini mühafizə edərək daşdığı həqiqi məna yükündən əlavə, arxaik-mifik dəyərləri də simvollar şəklində kodlaşdırıla bilər. Buna görə də folklor mətnlərində təsvir edilən ən adi detallar, əşyalar, predmetlər diqqətlə təhlilə cəlb edilməlidir. İnanırıq ki, belə predmetlərin təhlili həmin sosial-mədəni sistemin daha dərin qatlarına nüfuz etməyə və qaranlıq qalan bir çox sirli məqamların aşkara çıxarılmasına imkan yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Ə. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. III cild. Bakı, Şərqi-Qərb, -296 s.
2. Axundov Ə. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. IV cild. Bakı, Şərqi-Qərb, -336 s.
3. Azərbaycan bayatıları. Bakı. Elm və təhsil. 2022 -316 s.
4. Azərbaycan Folklor Antologiyası. XII kitab. (Zəngəzur folkloru). Bakı, Səda, 2005, -428 s
5. Azərbaycan Folklor Külliyyatı. XX cild. Dastanlar (X kitab). Bakı, Nurlan, 2010, -392 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab (İraq-türkman folkloru). Bakı, Nurlan, 2009, -436 s.
7. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. VIII kitab (Ağbaba folkloru), Bakı, Səda, 2003, .
8. Dədə Qorqud kitabı (Vatikan nüsxəsi). Bakı. Xan. 2018. -288 s.
9. Hans Xristian Anderson. Nağıllar. Bakı. Öndər. 2004, -160 s.
10. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Öndər, 2004, -376 s.
11. Qarayev S. Quliyev H. Azərbaycan nağılları: Obrazlar və funksiyalar. Bakı. Savad. 2021. -456 s.
12. Molla Cümə.Əsərləri. Bakı, Lider, 2006, -573 s.
13. Mütəllibov T. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı, Yazıçı, 1988, - 328 s.
14. Пропп В.Я. 1946. Исторические корни волшебной сказки. Л., изд. Ленинградского университета, -340 с.